

Inventarisatie van het niet of onvoldoende beschermd erfgoed in Leiden

Waardevol erfgoed is vaak kwetsbaar, waardevol modern erfgoed des te meer, vooral als het formeel (nog) geen status heeft. Met deze publicatie wordt een zeker houvast aangereikt, zowel qua onderbouwing als door een voorlopige lijst van objecten en situaties (in Leiden) die waardevol zijn. Het referentiekader om niet of onvoldoende beschermd erfgoed te typeren en te waarderen laat onvermijdelijk ruimte voor een subjectieve invulling: zowel het opnemen van een object of situatie is niet vanzelfsprekend, maar evenmin de redenen ervoor. Een inventarisatie van dergelijk erfgoed is behalve discutabel ook onvermijdelijk dynamisch.

Waar gaat het over bij niet of onvoldoende beschermd erfgoed?

Erfgoed is wat vorige generaties hebben nagelaten en dat de grondslag vormt voor de cultuur en de kennis waarop wordt voortgebouwd. Hoe verder terug in de tijd, hoe meer het gaat om het koesteren van een verleden dat is afgesloten. De Burcht of de Pieterskerk hebben de oorspronkelijke functie allang verloren, maar hebben zo'n waarde voor de stad dat dit er helemaal niet meer toe doet.

Naarmate het gaat om objecten of situaties van recenter datum, is een dergelijke status minder of helemaal niet aanwezig. Een scherpe grens valt daarbij niet te trekken.

Wij spreken van "modern erfgoed" als het gaat om objecten en situaties waarbij de oorspronkelijke functie er nog steeds toe doet en onderdeel uitmaakt van het "verhaal" waarin de waarde en de kwaliteit worden geduïd. Grofweg dateert modern erfgoed vanaf de 19de eeuw, mede door de breuklijnen die dan zichtbaar worden in de ontwikkeling van de stad. De opkomst van de moderne industrialisatie, het treden buiten de singels, de opkomst van de sociale huisvesting, de modernisering van de infrastructuur.

Een deel van het moderne erfgoed van de afgelopen anderhalve eeuw heeft een formele monumentale status toegekend gekregen. Veelal gaat het daarbij om afzonderlijke gebouwen, winkels, huizen en zelfs objecten uit het industriële erfgoed. Binnen het kader van onze benadering kunnen deze niet buiten beschouwing blijven, want ze maken onderdeel uit van het "verhaal" dat zich richt op het erfgoed dat niet of onvoldoende beschermd is.

Waarover gaat het allemaal?

Het gaat om de fysieke omgeving, maar die valt niet altijd los te zien van een "verhaal" dat op zichzelf niet zichtbaar is. Wat maakt het Kooipark interessant? Het is in 2014 grondig opgeknapt en opnieuw ingericht. Er wordt teruggegrepen op de oorspronkelijke opzet volgens het ontwerp van Dudok van een eeuw geleden, maar tegelijk is sprake van een hedendaagse inrichting, vooral als het gaat om de speelmogelijkheden voor de kinderen, maar ook de vijverpartij is aangepast. Bordjes met "verboden op het gras te lopen" ontbreken. Hoewel het hedendaagse Kooipark niet identiek is met dat van het oorspronkelijke ontwerp van Dudok, is het tegelijk wel degelijk een geslaagde hedendaagse vertaling van wat de bedoeling was van het park. Een park met een verhaal.

Het gaat dus in de eerste plaats om fysieke zaken: allerhande gebouwen, huizen, "ensembles" en straatbeelden, parken, zichtlijnen. We onderscheiden de architectonische en de stedenbouwkundige invalshoek. (In bijlagen werken we die verder uit.) De wijk ZuidWest in Leiden is interessant als voorbeeld van de stedenbouw in de wederopbouw. De verschillende functies zijn ruimtelijk gescheiden, woningen zijn gebouwd in een strakke omgeving met voldoende licht en ruimte. De architectuur is functioneel. De opzet en architectuur worden tegenwoordig blijkbaar als "saai" ervaren en worden bij renovatie en herstructurering aangevuld met nieuwe elementen. Grasvelden krijgen een nieuwe inrichting, flatgebouwen worden voorzien van kleuren of vervangen door nieuwbouw. Per saldo wordt met een opeenvolging van allerlei ingrepen en aanpassingen zoveel inbreuk gemaakt op de oorspronkelijke opzet dat het karakter van wederopbouwwijk teniet wordt gedaan.

Dynamiek is daarom een onverbrekelijk kenmerk van modern erfgoed. Als het object zelf al niet verandert, dan verandert wel de functie of de directe omgeving waarin het object is opgenomen.

Leiden kent twee Rijksbeschermd stadsgezichten: de binnenstad (het gebied tussen de singels) en de zogeheten "zuidelijke schil" (o.a. Vreewijk, Tuinstadwijk en Burgemeesters- en Professorenwijk). Het betekent niet dat dit gehele gebied een monumentale status heeft, wel dat de cultuurhistorische en stedenbouwkundige kwaliteit aanleiding is voor restricties ten aanzien van verandering. De benadering in dit stuk om idee te hebben van waardevol erfgoed dat niet of onvoldoende beschermd is strekt zich daarom uit over de gehele stad met inbegrip van de delen met een beschermd stadsgezicht.

Waarde, kwaliteit en schoonheid

Met erkenning van de dynamiek die onverbreeklijk verbonden is aan modern en onvoldoende beschermd erfgoed, doet zich onvermijdelijk de vraag voor wat gekoesterd moet worden en waarom. Waarom is het zinvol industriële monumenten te behouden die ons iets vertellen over het industriële verleden van Leiden? En wat moet er dan behouden blijven, als de functie van industrie immers tot het verleden is gaan horen? Wat moet er met de Meelfabriek, het Scheltemacomplex, de energiecentrale? In onze visie gaat het om drie, niet geheel van elkaar onafhankelijke, subjectieve invalshoeken. Het kan gaan om de *waarde* van een object of situatie. Is het de laatste in Leiden, of zelfs in de verre omgeving? Toen het Herengracht-Zijlsingelgebied in de jaren zestig/zeventig aan sloop/nieuwbouw onderhevig was, werd besloten om slechts een enkel "wevershuisje" te behouden. Met de kijk van nu is het droevig hoeveel daarmee verloren is gegaan. Blijkbaar werd toen besloten dat het behoud van een enkel wevershuisje voldoende was om het verleden vast te houden. Dergelijke vragen doen zich telkens voor bij de noodzaak van herstructurering van een buurt: de Oude Kooi, Transvaal, Tuinstadwijk, de Zeeheldenbuurt. Wat daarvan is waardevol en moet behouden blijven, ook al kost dat veel meer geld dan op grond van de functie normaal is?

Een tweede invalshoek betreft de *kwaliteit*. Het valt te betreuren dat de "noordelijke blokken" van De Oude Kooi worden gesloopt en worden vervangen door nieuwbouw. Bij die nieuwbouw zijn eisen gesteld om die te laten passen bij de blijvende bebouwing van De Oude Kooi, maar door de sloop van de noordelijke blokken verdwijnen authentieke bouwblokken na een eeuw dienst te hebben gedaan. In de loop van een eeuw was de kwaliteit achteruitgegaan, al zou die voor veel geld wel te herstellen zijn. Bij renovaties van deze blokken in het verleden waren typerende elementen verloren gegaan, de bouwkundige staat was slecht en aan de bewoners kon geen fatsoenlijke woning meer geboden worden (gehorig, optrekkend vocht, krappe maatvoering, verzakkingen). Allemaal waar, maar wel betreuenswaardig.

Net weer anders is het oordeel over de "*schoonheid*" van objecten en situaties. Hoewel de opvatting bestaat dat schoonheid een zodanig subjectief begrip is dat dit geen rol mag spelen bij het oordeel wat waardevol is en wat kwaliteit heeft, blijkt voortdurend dat dit wel degelijk een factor van belang is. Een deel van de discussie over het behoud van de Meelfabriek is getekend door de vraag of deze industriële kolos wel het aanzien waard is. De weerstand tot een vorm van behoud werd in belangrijke mate ingegeven door de opvatting dat het gaat om een "lelijk" gebouw (er zijn overigens ook mensen die wel degelijk schoonheid toekennen aan een dergelijk gebouw). Dergelijke opvattingen zijn niet beter of slechter dan de opvatting dat dit geen rol mag spelen of dat de waarde van dit gebouw op zichzelf al voldoende is voor een vorm van behoud.

Drie subjectieve invalshoeken, die elk over een specifiek object een discours mogelijk maken. Als deze invalshoeken maar in beperkte mate objectieverbaar zijn, dan gaat het zelfs om de manier waarop een oordeel geveld wordt: wie bepaalt dat een gebouw, ensemble o.i.d. waardevol is, of kwaliteit heeft of er "mooi" bij staat, en wat is daarvan de motivering?

De waardering van niet of onvoldoende beschermd erfgoed

Op twee manieren is het mogelijk de waardering zo goed mogelijk te objectiveren:

- Het gebruiken van een geschikte checklist, waarin allerlei invalshoeken en punten van aandacht staan opgesomd. Het gaat er niet alleen om dat daarmee transparant wordt hoe een

waardering tot stand is gekomen, maar het helpt ook invulling te geven aan het “verhaal” achter een gebouw of situatie. In bijlage 2 wordt geschetst met welke checklist voorgesteld wordt te werk te gaan.

- Het middelen van een beoordeling door verschillende beoordelaars. Op die manier is bijvoorbeeld de organisatie English Heritage te werk gegaan in Groot-Brittannië om met behulp van vrijwilligers erfgoed op te sporen en te waarderen.

Essentieel is dat elke opname ter discussie mag blijven staan. Niet alleen de werkelijkheid is dynamisch, dat geldt evenzogoed voor de waardering ervan. Wat bovendien erg helpt om de waardering overdraagbaar te maken is het kennen van het “verhaal” van een gebouw of situatie. In de concrete uitwerking van de hier geschetste aanpak voor Leiden zal veel waarde gehecht worden aan het verhaal dat aan een object of situatie verbonden is. Daar is wel oplettendheid bij geboden: een verhaal kan gemakkelijk een subjectieve factor inhouden: een wervende tekst lijkt als het ware de waarde te verhogen. Een reden te meer waarom de uitkomsten transparant moeten zijn en ter discussie moeten blijven staan.

Een werkprogramma voor de Historische Vereniging Oud Leiden

Binnen de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL) fungeert een werkgroep¹ die zich richt op het verzamelen van kennis over en het geven van actieve aandacht aan modern erfgoed, meer specifiek aan het niet of onvoldoende beschermde erfgoed. De werkgroep fungeert naar binnen en naar buiten als aanspreekpunt over deze materie.

In de afgelopen jaren is gebleken dat zich in Leiden diverse ontwikkelingen voordoen die vanuit deze invalshoek de aandacht verdienen. In veel 20ste eeuwse wijken met een groot aandeel sociale woningbouw zijn er plannen voor herstructurering in ontwikkeling of op komst: de Oude Kooi, het Noorderkwartier, de Tuinstadwijk, ZuidWest en in de Mors. Ook binnen en rond de singels zijn er relevante ontwikkelingen, zoals de ontwikkeling van “Nieuw Leyden” en herstructurering van ongebruikte industriële gebouwen.

Meedenken met en reageren op dergelijke ontwikkelingen zijn noodzakelijk, maar in belangrijke mate reactief. De ambitie is om meer agenderend en initiërend te zijn. Dat vraagt er om per wijk te schetsen met welke waarden en kwaliteiten we te maken hebben en een inventarisatie te maken van specifieke waardevolle objecten, gebouwen en situaties. Het plan is om in de komende jaren de verschillende wijken onder de loep te nemen, in een volgorde die mede te bepalen is door urgentie.

Een en ander maakt dat dit referentiekader en de uitwerking ervan “levende materie” betreft.²

Leiden, oktober 2014 (versie 4.1.)

¹ De tekst van deze “inventarisatie” komt voort uit vele gesprekken en *brainstorms* en allerhande notities in de schoot van de werkgroep, alsmede sessies met deskundigen en geïnteresseerden van binnen en buiten Leiden en rondkijken in allerlei buurten en wijken in Leiden. De samenstelling van de werkgroep: Dirk Halfwerk, Arie de Jong (voorzitter en eindredactie), Peter Lamboo, Bob Oudshoorn, Cor Smit, Boudewijn Veldman (adviseur).

² Een belangrijke bijdrage tot een toegankelijke inventarisatie is in de loop van 2014 geleverd door “Erfgoed Leiden en omstreken” via de website “Erfgoed in kaart” waarbij voor een aantal thema’s kaarten zijn ontwikkeld met daarop een groot aantal objecten e.d. die vanuit het oogpunt van erfgoed waardevol zijn. Daarmee zijn thans 6 thema’s ontsloten, die soms weer nader gestructureerd zijn in tijdsperiodes. Van de opgenomen objecten is ook beknopte informatie opgenomen.

Bijlage 1: De indeling van Leiden in de Ruimtelijke Structuurvisie (2011)

Op grond van de ruimtelijke structuurvisie van de gemeente Leiden kunnen de volgende deelgebieden van Leiden worden onderscheiden:

- De binnenstad, het gebied tussen de singels en vandaar een strook tot aan de spoorlijn (het Stationsgebied) – beschermd stadsgebied
- De “zuidelijke schil”: Professoren- en Burgemeesterswijk, Tuinstad – beschermd stadsgebied
- Leiden ZuidWest, waaraan ook de Vlietzone verbonden is
- Oostvlietpolder, Cronestein en Roomburg
- Lammenschansgebied, tussen het spoor, de Trekvliet en de Vliet
- De Waard, met het Waardeiland en de Zeeheldenbuurt
- Leiden-Noord, tussen de singels, de Oude Rijn, de Zijl en de Stinksloot
- De Merenwijk
- Leidse Hout, Houtkwartier en Vogelwijk
- De Leeuwenhoek
- Het Morskwartier
- De Stevenshof

In aansluiting daarop kan de volgende overzichtskaart van Leiden dienen:

Bijlage 2: Referentiekader om waarde en kwaliteit te kunnen bepalen

Er zijn verschillende aspecten, waaraan waarde kan worden toegekend. Hierbij kan gedacht worden aan bijvoorbeeld: herinneringswaarde, esthetische waarde, educatieve waarde, zeldzaamheid, gebruikswaarde, economische betekenis en wetenschappelijke waarde.

Daarnaast kan de waarde of de kwaliteit van een object of een groep van objecten vanuit verschillende invalshoeken benaderd worden. Hieronder worden de verschillende invalshoeken bij het rubriceren van de kwaliteit nader uitgewerkt, waarbij primair gekozen is voor architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit. Daarnaast geven we aandacht aan invalshoeken als: bodem, water en groen; infrastructuur; de cultuur en levensbeschouwing; economische, sociaal-maatschappelijke en bestuurlijke ontwikkelingen. Wat andersoortig, maar voor Leiden relevant is de invalshoek van de universiteit en de daarmee verwante activiteiten.

I. Stratificatie van het kenmerken van de waarde

Nijhof³ reikt een checklist aan van invalshoeken om de waarde te typeren. Hij onderscheidt de volgende invalshoeken:

- Herinneringswaarde, herkenningwaarde of symbolische waarde
- Esthetische waarde: schoonheid, boeiende vormgeving, maar ook waarde voor de omringende omgeving
- Educatieve, museale waarde: visualisering van het verleden
- Zeldzaamheidswaarde
- Gebruikswaarde, waarbij het kan gaan om de oorspronkelijke of een latere bestemming
- Economische waarde
- Wetenschappelijke waarde: als bron voor studie en als bewijsmateriaal om controle van de uitkomsten van onderzoek mogelijk te maken.

Daaraan voegt hij de volgende kanttekening toe, waar we ons in kunnen vinden: "Behalve misschien het laatstgenoemde criterium, kunnen en mogen deze criteria nooit 'objectief' van hogerhand worden vastgesteld, maar moet beoordeling vooral in handen worden gelegd van de plaatselijke betrokkenen. Alleen zij kunnen recht doen aan de grote verscheidenheid in plaatselijke en regionale cultuurpatronen."

We willen de rol en inbreng van deskundigen niet bagatelliseren, maar sluiten ons aan bij het aanbrengen van onderscheid tussen "kennis van" en "waardering van".

Om de kwaliteit van een gebouw, een ensemble of een stedenbouwkundige situatie te kunnen typeren is een referentiekader nodig. Hierna geven we daarvan een schets, niet een zeer uitgewerkt beoordelingskader. We sommen een aantal belangrijke kwalificaties op die langsgelopen kunnen worden om een idee te vormen van de kwaliteit die aan een gebouw, ensemble of stedenbouwkundige situatie verbonden zijn. De typologie van Nijhof om de waarde te bepalen speelt daar een rol bij.

II. Architectonische kwaliteit

De architectonische kwaliteit van een object of van een ensemble gaat over een veelheid van zaken. De zes aspecten die volgens Dijkstra (2001)⁴ een belangrijke rol spelen bij het bepalen van architectonische kwaliteit zijn de volgende:

³ Drs. P. Nijhof - Monumenten van bedrijf en techniek: een terreinverkenning (Groniek, 1979)

⁴ Tjeerd Dijkstra was Rijksbouwmeester van 1979 tot 1986. Daarnaast was hij hoogleraar architectonisch ontwerpen aan de TU van Delft.

1. *Relatie tussen vorm, gebruik en constructie*

Van een bouwwerk dat moet voldoen aan criteria voor architectonische kwaliteit mag worden verwacht dat de verschijningsvorm een relatie heeft met het gebruik ervan en de wijze waarop het gemaakt is, terwijl de vormgeving daarnaast ook zijn eigen samenhang en logica heeft.

2. *Relatie tussen bouwwerk en omgeving*

Van een bouwwerk dat moet voldoen aan criteria voor architectonische kwaliteit mag worden verwacht dat het een positieve bijdrage levert aan de kwaliteit van de openbare (stedelijke of landschappelijke) ruimte. Daarbij worden hogere eisen gesteld naarmate de openbare betekenis van het bouwwerk of van de omgeving groter is.

3. *Betekeningen van vormen in de sociaal-culturele context*

Van een bouwwerk dat moet voldoen aan criteria voor architectonische kwaliteit mag worden verwacht dat verwijzingen en associaties zorgvuldig worden gebruikt en uitgewerkt, zodat er concepten en vormen ontstaan die bruikbaar zijn in de maatschappelijke context ter plaatse.

4. *Evenwicht tussen helderheid en complexiteit*

Van een bouwwerk dat moet voldoen aan criteria voor architectonische kwaliteit mag worden verwacht dat er structuur is aangebracht in het beeld, zonder dat de aantrekkingskracht door simpelheid verloren gaat.

5. *Schaal en maatverhoudingen*

Van een bouwwerk dat moet voldoen aan criteria voor architectonische kwaliteit mag worden verwacht dat het een samenhangend geheel van maatverhoudingen dat beheerst wordt toegepast in ruimtes, volumes en vlakverdelingen.

6. *Materiaal, textuur, kleur en licht*

Van een bouwwerk dat moet voldoen aan criteria voor architectonische kwaliteit mag worden verwacht dat materiaal, textuur, kleur en licht het karakter van het bouwwerk zelf ondersteunen en de ruimtelijke samenhang met de omgeving of de te verwachten ontwikkeling daarvan duidelijk maken.

Deze aspecten worden door architecten in verschillende stijlen vormgegeven. De stijlen verschillen per periode, maar bestaan ook naast elkaar in dezelfde periode. Bovendien hebben de stijlen vaak relatie met de stedenbouwkundige concepten. Om deze reden worden in de volgende paragraaf de mogelijke architectonische stijlen gekoppeld aan de periode en stedenbouwkundige concepten.

Uiteraard houden we er rekening mee dat zowel uiterlijk als gebruik en inrichting van gebouwen, huizen en ensembles in de loop van de tijd kunnen veranderen en zelfs dat de rol van architect in het geven van inhoud aan de architectuur niet altijd scherp aan te geven is.

Het gaat dus om een veelheid van vragen, waarvan de antwoorden met elkaar en in samenhang uitmaken of een bouwsel waardevol is en vanuit architectonisch opzicht kwaliteit heeft.

III. Stedenbouwkundige kwaliteit

Bij de ontwikkeling van de stedenbouwkundige concepten in Leiden speelt de Leidse geschiedenis een belangrijke rol. Omdat het grondgebied van Leiden tot ver in de 19de eeuw beperkt bleef tot het gebied binnen de singels kon daarbuiten geen planmatige aanpak plaatsvinden. Pas na de grenswijziging van 1896 kon er sprake zijn van planning buiten de singels.

De stedenbouwkundige kwaliteit betreft de ruimtelijke inrichting op mesoniveau. Het gaat daarbij niet slechts om wat bewust als stedenbouwkundig concept is vormgegeven, een groot deel van de stedenbouwkundige ontwikkeling is organisch en onbedoeld. Voortbouwend op de publicatie

“Krachtwijken met Karakter”⁵, geven we de volgende typologie van stedenbouwkundige concepten vanaf het einde van de 19^e eeuw:

1. *Stedelijke blokken, vorige eeuwwisseling (circa 1880-1910)*

Dit zijn de stedelijke uitbreidingen van vóór de Woningwet. Deze grootschalige stadsuitleg komt in Leiden niet voor. De reden hiervoor is onder meer de beperkte beschikbare ruimte binnen de grenzen van de gemeente Leiden.

Uiteraard is er in deze periode wel sprake van kleinschalige uitbreiding van Leiden, zowel aan als net buiten de singels.

2. *Gesloten bouwblokken, vooroorlogs (circa 1910-1940)*

Op het eerste gezicht zijn deze wijken sterk verwant met type 1. De opzet is echter veel planmatiger, wat de toegenomen invloed van de overheden weerspiegelt. Dit type is bloksgewijs ontwikkeld, waarbij de in die tijd opgerichte woningbouwcorporaties een belangrijke rol spelen. Deze stedenbouwkundige ontwikkeling komt in Leiden beperkt voor. Alleen in sommige wijken worden accenten met hogere bebouwing gerealiseerd. De architectuur is hiervan meestal verwant met de Amsterdamse School en het Traditionalisme.

In deze periode is door particuliere ontwikkelaars veel gebouwd langs ontsluitingswegen naar Leiden en binnen door de gemeente vastgelegde stratenpatronen. Deze bouwinitiatieven kennen ook voorbeelden van het "nieuwe bouwen" en van complexen die getypeerd worden als de Stijl.

3. *Tuindorpen en tuinwijken (circa 1910-1955)*

Deze wijken nemen binnen de typologie een bijzondere plaats in. Net als bij type 2 is verbetering van woon- en leefomstandigheden in de geest van de Woningwet de leidende gedachte geweest. In deze wijken overheerst echter een kleinstedelijke, bijna dorpse sfeer die ook teruggrijpt op de "Garden City Movement". Deze dorpse kleinschaligheid, ondersteund door laagbouw en ingewikkelde patronen van smalle woonstraten, vormt de charme van dit type wijken. De uitstraling is die van 'een dorp in de stad'. De bouwhoogte is laag (twee-met-kap is meestal de hoogste maat, afgezien van accenten op hoeken en dergelijke), en de woningen hebben in de regel een kap; platte daken komen slechts bij uitzondering voor. De straten zijn smal en vertonen vaak ingewikkelde, niet-rechthoekige patronen. Pleinen en plantsoenen zijn zorgvuldig ontworpen.

Toch is, anders dan de benaming van de wijken doet vermoeden, de hoeveelheid groen beperkt. De particuliere tuinen (hoe klein ook, zeker de voortuintjes) maken het gebrek aan openbaar groen deels goed.

Deze stedenbouwkundige typologie is in Leiden op veel plaatsen te ontdekken, maar door de kleinschaligheid ook erg kwetsbaar. Van belang is het in 1933/1934 uitgewerkte uitbreidingsplan van Granpré Molière. Behalve de tuinstadontwikkelingen door corporaties vonden ook veel privaat gefinancierde ontwikkelingen plaats langs volgens dit plan aangegeven stratenpatronen.

Ook hier vormt de Amsterdamse School en het Traditionalisme, naast de Delftse School, de belangrijkste architectonische leidraad.

4. *Open bouwblokken, naoorlogs (circa 1945-1975)*

Zeer herkenbaar binnen de Nederlandse stedenbouw zijn de open bouwblokken uit de modernistische periode.⁶ Vaak wordt binnen de periode wat betreft de architectuur en planning nog een verdere indeling in de tijd gemaakt, in vroegmodernisme, wederopbouw en grootschalig modernisme.

Deze periode wordt ook wel de Wederopbouw genoemd.⁷ Een belangrijke invloed ging ook uit van het "Charter d' Athene", waarvan het bekendst het scheiden van functies is: wonen, werken, voorzieningen en recreatie vergen aparte buurten of wijken, naast onder meer hiërarchie in de winkelvoorzieningen (wijkcentra en buurtcentra).

⁵ Planbureau voor de Leefomgeving, 2008.

⁶ Van grote invloed is de publicatie "De stad der Toekomst, de Toekomst de Stad", A. Bos e.a., 1946.

⁷ Een zeer compleet beeld van deze periode geven Tessel Pollmann en Michiel Kruidenier in hun publicatie "Wederopbouw in Leiden", 2009

Van belang is vooral de relatie tussen bouwblokken en open ruimten (tezamen de clusters) en dit leidt tot een indeling naar stedenbouwkundige typen (stroken, stempels, hoven en vrijstaande hoogbouw). Deze kennen wel een zekere volgtijdelijkheid: de strokenbouw begon al vóór de Tweede Wereldoorlog, terwijl de vrijstaande hoogbouw typisch voor de jaren zestig is. Toch komen de vier typen in veel wijken naast elkaar voor.

Leiden Zuidwest, Meerburg, delen van het Morskwartier en Noord zijn hier een voorbeeld van.

5. *Moderne woonbuurten en woonerven (circa 1970 - 2000)*

Enigszins oneerbiedig wordt bij deze periode ook wel gesproken over 'bloemkool stedenbouw', omdat veel van dit soort buurten een gesloten systeem vormen met grondgebonden huizen en huizenblokken aan smalle woonstraten met een ontsluiting via een rondweg of hoofdverkeersader. Dergelijke buurten zijn volledig monofunctioneel op wonen ingesteld, vaak opgezet met één huizentype en ontworpen door één architect. In een wijk zijn er een aantal bloemkoolroosjes, onderling gescheiden door de wegontsluiting, een waterpartij of groenstroken, terwijl in een dergelijke wijk de winkelvoorzieningen meestal worden geconcentreerd in één winkelcentrum, scholen veelal gebundeld en gekoppeld aan andere openbare voorzieningen worden gesitueerd en eventuele bedrijfsterreinen buiten een samenhangend woongebied worden gehouden. Het massale bezit van een auto is een belangrijke factor bij het ontwikkelen van de ontwerpeisen van dergelijke wijken.

De Merenwijk is een schoolvoorbeeld, terwijl ook de Stevenshof in deze periode valt.

6. *Herstructurering en inbreiding (circa 1990 - nu)*

Vanaf de jaren tachtig van de 20ste eeuw worden plannen ontwikkeld om woonwijken en woonbuurten van de afgelopen anderhalve eeuw te vernieuwen of ook wel te "herstructureren" door woningen en wooncomplexen deels te vervangen of ingrijpend te vernieuwen. Het betreft vrijwel uitsluitend de vernieuwing of sloop/nieuwbouw van sociale huurwoningen en is mede bedoeld om de eenzijdige bevolkingsaanpak (door eenzijdige eigendomsverhoudingen) te doorbreken. Dergelijke herstructurering bouwt voort op reeds bestaande woonwijken, maar het karakter daarvan (en daarmee stedenbouw en architectuur) wordt soms ingrijpend veranderd. Soms betreft het ingrepen op het niveau van een buurt of een complex (door de gehele stad), maar het kan uitmonden in een omvangrijke nieuwe stedenbouwkundige opzet (zoals Nieuw Leyden).

Een consequentie van deze herstructurering is dat de opzet van planmatig aangelegde buurten en wijken wordt doorbroken, zoals in De Kooi en Tuinstadwijk.

IV. **Andere, verwante invalshoeken**

1. **Bodem, water en groen**

Bodem

Eeuwenlang werd de vraag of en hoe er gebouwd kon worden in belangrijke mate mede bepaald door de fysieke gesteldheid van de bodem en haar omgeving. Bij opeenvolgende stadsuitbreidingen van Leiden in de 16de en 17de eeuw is wel in belangrijke mate sprake van het vormen van de omgeving naar de wensen die men had. Maar bijvoorbeeld bij het graven van de Haarlemmertrekvaart is in belangrijke mate uitgegaan van bestaande watergangen en de Mare. Het gaat er niet alleen om dat wordt voortgebouwd op de gegevenheden van bodem en topografie, maar ook dat de inspanning om iets te realiseren binnen de perken blijft. Oude strandwallen bepalen in belangrijke mate de begrenzing van Endegeest, Vogelwijk en Raadsherenbuurt.

In de 20ste eeuw is de techniek zo ver voortgeschreden dat de moeite die het kost om een gebied te "onderwerpen" aan het gebruik economisch verantwoord is. Nieuwe woonwijken worden in belangrijke mate aangelegd vanuit een ontwerp dat slechts beperkt rekening houdt met de bodem en de topografie. Op een flink oppervlak wordt zand gespoten dat van elders wordt aangevoerd, er wordt een stratenpatroon aangelegd dat niets met het verleden te maken heeft, maar bepaald wordt door de stedenbouwkundige opzet van de huizen die gebouwd gaan worden en de eisen die de bouw stelt. Des te interessanter is het dan als toch het verleden doorschemert in een gebied dat overigens het verleden

ontkent.

Door het zichtbaar maken of behouden van bodemgesteldheid, een zichtlijn op een molen, een oude polderweg (die een centrale fiets-as is geworden) kan worden overwogen bodemaspecten waarde toe te kennen.

Het water en de watergangen

Leiden heeft zich ontwikkeld aan de Rijn. Alleen al de aanwezigheid van een eiland in de Rijn waarop de Burcht werd gebouwd geeft aan hoe in het verleden het water essentieel was. Niet alleen dat de Rijn zelf een dominant structurerend element was, dat zet zich bijvoorbeeld ook door in de betekenis, vorm en hoogte van de Breestraat. Behalve de Rijn zijn ook andere watergangen (Vliet, Mare, Zijl) richtinggevend geweest, en als volgende stap de bruggen en doorwaadbare plaatsen. Structurerend voor het historisch gedeelte van Leiden, maar vervolgens ook voor een aantal uitleggebieden zijn de ontginningssloten uit de perioden dat de Rijn oevers en bredere omgeving in cultuur werden gebracht. Overigens zijn bij de ontwikkeling van Leiden deze elementen niet altijd als watergang behouden gebleven. Soms werden ze juist gedempt en vormden onderdeel van de weginfrastructuur (diverse gedempte grachten in de binnenstad, maar ook bv. de Driftstraat in De Kooi) of ze werden overkluisd. Sommige wateren en watergangen zijn van grote invloed geweest op de ontstane vorm van Leiden en daarom verdienen deze een bijzondere status.

Landschap, natuur en overig "groen"

De verschijningsvormen van "groen" zijn talrijk, en deels niet los te zien van de beide hiervoor behandelde invalshoeken, de bodem en het water en de watergangen.

Binnen de grenzen van Leiden is vrijwel geen sprake van landbouw, veeteelt en tuinderijen. Toen Leiden nog binnen de singels geklemd was, was dat buiten de singels nogal anders. Juist door de nabijheid van een stedelijke samenleving was eeuwenlang rondom de stad een redelijk intensieve agrarische sector aanwezig. Daarnaast waren er blekerijen. In de 20ste eeuw ontwikkelen zich groengebieden bestemd voor recreatie, zoals parken. In Leiden gaat het dan om het Kooipark, de Leidse Hout, het Noorderpark, Cronestein en verschillende "kinderboerderijen".

Waardevol en vaak beeldbepalend zijn bomen, vaak in de vorm van boomsingels die watergangen en wegen omzomen. In het verlengde hiervan ligt de groene omzoming van de Leidse singels en de ideevorming van het Singelpark.

2. Infrastructuur en vervoer

Onder infrastructuur begrijpen we het geheel van verbindingen waarover mensen en goederen vervoerd worden, in relatie tot de wijze waarop dat gebeurt. De waterwegen zijn hiervoor behandeld, maar kunnen er ook toe worden gerekend. Met onze moderne ogen gaat het vooral om wegen, tramlijnen en spoorwegen. Na 1900 zijn de ideeën over infrastructuur regelmatig gewijzigd en zijn oude verbindingen vervangen door andere of opgeheven. Op veel plekken zijn restanten van oude verbindingen nog aanwezig. Uit historisch oogpunt zou het waardevol kunnen zijn deze relictten te bewaren voor het nageslacht of te verduidelijken voor de Leidse inwoners. Bijvoorbeeld: waarom heet de Bruggestraat zo, hoe was de route naar Zoeterwoude ooit, hoe liep de tramlijn naar Wassenaar, waar liep de spoorlijn van de Herensingel naar Hoofddorp?

Het is naar onze mening belangrijk nu te beslissen welke elementen voorlopig bescherming behoeven om deze niet verloren te laten gaan.

Het gaat hierbij niet alleen over de infrastructuur, maar ook om de knooppunten daarin (stations).

Het (massaal) gebruik van de auto heeft een immens gevolg voor de openbare ruimte (denk aan alle straten die vol blik staan of aan de noodzaak van parkeergarages en parkeerterreinen), maar ook voor de inrichting van de gebouwde omgeving (denk aan de veranderende winkelfunctie).

3. Cultuur en levensbeschouwing

Om te beginnen zijn er veel kunst- en cultuuruitingen in de gebouwde omgeving aan te treffen. Deels gaat het om objecten die op zichzelf staan, deels om kunst en cultuuruitingen die rechtstreeks verbonden zijn aan een gebouw, huis of ander pand. Om wat in het oog lopende voorbeelden te noemen:

- versieringen, vaak bij winkelpanden, die getypeerd worden als Art Nouveau en Art Deco, deels bestaande uit tegeltafels en glas in lood uitingen;
- monumentale kunst in de wederopbouw, mogelijk gemaakt door de zogenaamde 1% regeling en zodoende verbonden aan gebouwen met een publieke functie; het gaat om bas-reliëfs bij ingangspartijen, allerlei uitingen in de beglazing of gevelelementen, maar ook kunst op de gevel en allerlei uitingen binnen het gebouw, met name in de publieksruimten (trappenhuisen, entree, kantine);
- voor Leiden zeer typerend zijn de meer dan 100 "muurgedichten" die door de gehele stad, veelal op "blinde muren", zijn aangebracht;
- beeldhouwwerk die op of aan gebouwen en huizen is aangebracht;
- gevelstenen met inscripties, soms om van een pand aan te geven hoe dat heet of wie er gewoon heeft.

Bij objecten die op zichzelf staan kunnen we denken aan:

- standbeelden, zoals dat van Boerhaave tegenover de oude ingang van het Academisch Ziekenhuis aan de Rijnsburgerweg of Van der Werf in het gelijknamige park, alsmede memoriebeeldhouwwerken zoals oorlogsmonumenten;
- functionele elementen in de openbare ruimte waarin een kunstuiting verweven is, zoals fonteinen, maar ook de De Gijselaarsbank;
- talrijke beeldhouwwerken in de gebouwde omgeving, vaak ook in parken.

Een actualisering van de kennis van dergelijke culturele objecten in Leiden verdient prioriteit.⁸

Bij gebouwen e.d. die voortkomen uit levensbeschouwing, denken we in de eerste plaats aan kerken en moskeeën. Mede door de ontkerkelijking hebben talrijke kerken hun functie verloren. Een interessante discussie betreft de vraag welke nieuwe functies geschikt zijn voor een voormalig kerkgebouw. Uiteraard mede met het oog op de aanpassingen die aan en in het gebouw plaatsvinden om die nieuwe functie aan het gebouw te geven.

Vanzelfsprekend is dit vraagstuk ook aan de orde bij andere gebouwen dan kerkgebouwen, maar niet alleen doet deze vraag zich in de afgelopen decennia bij kerkgebouwen nogal vaak voor, maar is bovendien een groot risico dat kerkgebouwen van recenter datum worden gesloopt.

Een volgende categorie betreft gebouwen met een cultureel doel. Denk aan de musea, de podia, de bibliotheek en dergelijke voorzieningen, maar ook ateliers en galerieën. Soms zijn dergelijke activiteiten gevestigd in een gebouw dat voor die functie is ontwikkeld, maar mogelijk in het merendeel van de gevallen gebeurt het in de vorm van nieuw gebruik van een bestaand gebouw dat een andere bestemming had. Voormalige schoolgebouwen zijn omgevormd tot ateliercomplexen, een voormalig fabrieksgebouw leent zich voor een podiumfunctie of museum. Juist de dynamiek in het gebruik heeft betekenis voor het behoud van historische gebouwen.

4. Economische ontwikkeling

De vestiging en ontwikkeling van industriële activiteiten vond tot ca. 1880/1890 vrijwel uitsluitend binnen de singels plaats. Daarna volgt een ontwikkeling buiten de singels, om te beginnen voor bedrijven die sterk van water afhankelijk waren (zoals de metaalindustrie). Vóór 1920 zijn er al sterke industriële ontwikkeling op de Waard of ook wel het Waardeiland (Grofsmederij, Van Hoeken hout, diverse andere metaal- en steenbedrijven) en langs de Vliet (metaal: HCW, NEM, RMM, diverse andere bedrijven). Aansluitend bij die laatste noemen we ook de Groenteveiling van 1929/1930. De

⁸ Een voorbeeld is de publicatie "Kunst en Fietswerk", gemeente Leiden, 1989, waarin 62 beelden in de openbare ruimte zijn opgenomen in een fietsroute door Leiden.

architectonische stijlen van de gebouwen uit die periode kunnen in veel gevallen gevangen worden onder functionalisme, realisme of rationalisme.

Na WOII werden in aanvulling daarop Kanaalweg, Cronestein en Rooseveltstraat gerealiseerd. Veel industriële activiteiten binnen bestaand stedelijk gebied werden in de jaren zeventig van de 20ste eeuw beëindigd. De panden kwamen vrij en werden afgebroken of voor andere doelen gebruikt. Sommige staan nog steeds leeg. Van belang is te bezien of deze panden niet voor andere doeleinden te gebruiken zijn in plaats van deze af te breken. Zo blijft het industriële verleden van Leiden in zekere zin behouden.

De bedrijfsterreinen maakten dat er een scheiding kwam van wonen en werken. In wijken als de Merenwijk of de Stevenshof treft men in het woongedeelte geen bedrijfsactiviteiten meer aan. Aan de rand is er altijd wel een klein bedrijfsterrein, maar op zo'n manier gesitueerd dat de overlast daarvan niet noemenswaardig is: dergelijke bedrijfsterreinen vormen volstrekt geen eenheid met de woonwijk.

De Leidse binnenstad kende eind 19^e eeuw een groot winkelapparaat, maar veel winkels trof men ook aan langs de routes naar het centrum van de binnenstad: de Herenstraat, de Hogewoerd, de Lage Rijndijk, de Morsweg, het Levendaal. Ook buurtwinkels in de verschillende buurten, met name de winkels op de hoek van twee straten (vandaar ook de benaming "winkel"), waren een bekend verschijnsel.

Om op te vallen, een soort vorm van reclame maken, kozen ondernemers vaak voor een nieuwe, opvallende architectuurstijl zoals de Jugendstil.

De ontwikkeling van de detailhandel heeft vooral na de Tweede Wereldoorlog grote invloed gehad op het karakter van de binnenstad en de omliggende woonwijken. Met de ontwikkeling van winkelcentra en de opkomst van de supermarkten vanaf eind jaren zestig werden de kleine winkels eenvoudig niet rendabel en te duur voor de klanten. Een groot aantal winkels, vooral ook op de toegangswegen, maar ook in de vooroorlogse woonbuurten, hebben een functiewijziging ondergaan. Door de terugloop van het aantal bewoners binnen de singels verdwenen bovendien veel winkelvoorzieningen in de binnenstad.

Al met al is daarmee het aanzien van veel wijken veranderd, omdat er nog slechts beperkte of helemaal geen winkelvoorzieningen meer zijn. Dat heeft het karakter van veel straten doen veranderen.

5. Sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen

Allerlei sociaal-maatschappelijke activiteiten en ontwikkelingen hebben hun stempel gezet op de inrichting van de gebouwde omgeving, maar ook in architectonisch opzicht. Het gaat dan om sociaal-culturele activiteiten, het onderwijs, voorzieningen op het vlak van welzijn en volksgezondheid, maar we rekenen hier ook de parken en groenvoorzieningen bij. We noemen wat voorbeelden:

1. *Sociale woningbouw en sociaaleconomische activiteiten*

Al eeuwen zijn er initiatieven geweest om te voorzien in huisvesting voor groepen die dat niet op eigen kracht konden regelen. Tot en met de 19de eeuw speelden daarbij religieuze motieven een belangrijke rol of werd de verantwoordelijkheid genomen door kerken of kerkelijke organisaties. Veel vroegsociale huisvesting, in belangrijke mate de zogenaamde hofjes, is gerealiseerd vanuit het kapitaal van rijke burgers, deels uit sociale overwegingen, maar vaak ingegeven door de verwachting dat hiermee gemakkelijker een plaats in het hiernamaals kon worden verkregen. Daarnaast namen kerken en kerkelijke instellingen verantwoordelijkheid voor de huisvesting van sociaal zwakken, uiteraard gericht op geloofsgenoten. Dat leverde ook de "diaconiewoningen" aan de Verwerstraat op die in 1862 werden opgeleverd.

In de loop van de tweede helft van de 19de eeuw werden initiatieven ontwikkeld met een meer algemeen sociaal-maatschappelijke betekenis, op basis van het kapitaal van kapitaalkrachtige burgers of door industriëlen die zich vooral richtten op fatsoenlijke huisvesting van de eigen arbeiders. In het verlengde van deze initiatieven en bemoeienis vanuit de kerkgenootschappen ontstonden aan het begin van de 20ste eeuw, mogelijk gemaakt door de Woningwet van 1901, woningcorporaties. Deze woningcorporaties kregen subsidie en faciliteiten om sociale huisvesting te realiseren. Gebeurde

dit aanvankelijk nog op kleine schaal, vanaf ongeveer 1920 werden op grotere schaal complexen gerealiseerd. De huur van deze complexen was in die tijd zodanig dat dergelijke huisvesting vooral gericht was op geschoolde arbeiders, maar met de stijging van de welvaart werd deze huisvesting ook voor andere groepen bereikbaar.

Er zijn talrijke andere gebouwen met een sociaaleconomische achtergrond. Om te beginnen kan gedacht worden aan fabrieksgebouwen, kantoren en andere bedrijfsgebouwen. Verder gaat het om bijvoorbeeld het gebouw van de Kamer van Koophandel, het veilingcomplex, sociëteitsgebouwen en dergelijke.

2. *Speeltuinen en buurthuizen*

Weinig steden in Nederland kennen zo'n groot aantal speeltuinen en organisaties als Leiden. Veel daarvan zijn ingebouwd binnen de woonbebouwing. Door schaalvergroting en door de veranderde samenleving dreigen de gebouwen en bouwwerken behorende bij deze activiteiten, te verdwijnen. Het is van belang te overwegen welke waarde aan deze objecten moet worden toegekend, zodat behoud kan worden overwogen.

3. *Sport*

Ook veel sportvoorzieningen waren lange tijd onderdeel van buurt en wijk. Bij een wijk als Zuidwest was dit een bewuste keuze. Langzamerhand zijn sportvoorzieningen aan de rand van de stad en van wijken gevestigd. Een dergelijke verplaatsing kan heel rationeel zijn, maar verandert het karakter van een woonwijk.

4. *Parken en groenvoorzieningen*

Interessant zijn ook de parken, groengebieden en de groene "aankleding" van de gebouwde omgeving. Wellicht kan de parkontwikkeling van Leiden gepositioneerd worden vanaf de inrichting van de paden op de buitenoever van de singels als wandelpromenade. De recreatieve functie van parken en groenvoorzieningen is een constante factor, evenals de functie van "kijkgroen", maar vanaf het einde van de 19de eeuw worden ook andere functies gekoppeld aan de parkfunctie: educatief (kennismaken met de natuur), cultureel (de plaatsing van muziektenten, in de Leidse Hout ook een openluchttheater), sportvoorzieningen (vooral de Leidse Hout is breed van opzet). Een rol speelde uiteraard de "volksparkgedachte" waarin verheffing een belangrijke drijfveer was.

De huidige Singelparken zijn verwant aan de stijl van de Engelse landschapsparken en zijn deels geïnspireerd door de bekende landschapsarchitect Zocher jr. (m.n. het Plantsoen en de Plantage). Veel nieuwe parken, zoals in de Merenwijk en het Morskwartier, zijn gesitueerd in en om vroegere boerderijen die zijn "opgeslokt" door een nieuwe woonwijk.

Het Kooipark kent historische waarde, omdat het ontwerp ervan is gemaakt door de beroemde architect Dudok. Maar het is ook een beeldbepalend onderdeel van de "Oude Kooi", de buurt die architectonisch en stedenbouwkundig vooral door Jesse werd ontwikkeld volgens het concept van de tuinstad.

Een typerend voorbeeld van vooroorlogse groenontwikkeling, mede mogelijk gemaakt met de "werkvoorzieningen" in crisistijd, is de aanleg van de Leidse Hout.

5. *Sociaal-culturele voorzieningen en onderwijs*

Basisscholen waren in het verleden een belangrijk onderdeel van de wijk of buurt. Vaak speelde daarbij de geloofsovertuiging ook een belangrijke rol. De architectuur sloot in veel gevallen naadloos aan op de architectuur van de buurt. In de Wederopbouwperiode werd de stijl van de school vaak mede bepaald door de subsidieregels van die tijd. De Hallenscholen vormen hiervan een voorbeeld, met name de Mytyschool aan de Blauwe Vogelweg, een zogenaamde H-B-80 school.

Verder treft men in de woonwijken allerhande voorzieningen aan die voortkomen uit onderwijs, welzijn en volksgezondheid. Schoolgebouwen, soms volkomen verweven met de architectuur van de wijk, maar soms ook duidelijk uit een andere tijd en los van hun omgeving, verenigingsgebouwen, buurthuizen, badhuizen. De dynamiek van dergelijke gebouwen is aanzienlijk, waardoor een deel van dergelijke gebouwen is gesloopt of zeer ingrijpend is verbouwd, maar in een aantal gevallen is het

karakter van het gebouw bewaard gebleven ondanks een functiewijziging. Buurthuizen verliezen hun functie, badhuizen zijn allemaal gesloopt behalve een fabrieksbadhuis van Krantz aan de Oude Singel, scholen werden verbouwd.

6. Bestuurlijke ontwikkelingen

De gemeentegrenzen van Leiden zijn in de loop van de jaren verschillende malen verlegd. Soms gebeurde dat omdat Leiden al buiten zijn grenzen was gegroeid en een nieuwe begrenzing zich voegde naar die ontwikkeling. Soms werden grenzen al op voorhand verlegd om Leiden de ruimte te geven om zich te kunnen ontwikkelen.

In maar enkele gevallen slaagde Leiden er in samen met de andere agglomeratiegemeenten de toekomstige ontwikkeling voor Leiden en de Regio te plannen. Het belangrijkste voorbeeld hiervoor is het plan voor de agglomeratie uit 1958. Het zou overigens de moeite lonen te onderzoeken welke betekenis dit plan heeft gehad voor de huidige ruimtelijke ordening van Leiden. Maar voor het overige waren uitbreidingen van Leiden, maar ook van de buurgemeenten, sterk opgezet vanuit de ontwikkelende gemeente.

De grenswijzigingen van 1896, 1920, 1966 en 1984 zijn wat betreft hun verloop op veel plaatsen nog te zien in de structuren van de verschillende wijken.⁹

Evenals bij het onderwerp infrastructuur is het hier van belang te onderzoeken in hoeverre deze herinneringen verklaard en bewaard moeten worden en dus bescherming verdienen.

7. De universiteit en aan haar gerelateerde activiteiten

De verwevenheid van de universiteit en het Academisch Ziekenhuis met de stad is het waard apart bezien te worden. In eerste instantie vooral binnen de singels is er een veelheid van ontwikkelingen, met het in gebruik nemen van panden of het bouwen van panden, maar later ook weer het afstoten daarvan. Tussen Plesmanlaan en Wassenaarseweg is in een aantal fasen een aanzienlijke ontwikkeling geweest van universitaire complexen. De ontwikkeling van de verschillende Academische ziekenhuisvestigingen vormt een geschiedenis op zich. Wie herkent nog het Academisch Ziekenhuis in het huidige Museum voor Volkenkunde?

De architectuur van de gebouwen wordt bepaald door de stijl, die in die periode gangbaar was. Het gaat echter niet alleen om de gebouwen en activiteiten van de universiteit. De universiteit kent uiteraard studenten. In bestaande panden en in speciaal gebouwde complexen is sprake van studentenhuisvesting. Oudere herenhuizen waarin rond de tien kamers beschikbaar zijn, zijn in de loop van de tijd als studentenhuis gaan fungeren. Maar ook zijn diverse nieuwe studentencomplexen gebouwd.

De universiteit is op die manier de motor geweest achter allerlei ontwikkelingen.

⁹ De publicatie "Benarde Veste", gemeente Leiden, 1997, geeft een goed beeld van de grenswijzigingen van Leiden.

BIJLAGE 3: LEIDEN IN DE 19^E EN 20^E EEUW

ALGEMEEN

Het grootste deel van de geschiedenis van Leiden in de 19^e en 20^e eeuw wordt bepaald door de ontwikkeling van:

1. De nijverheid
2. De centrumfunctie
3. De universiteit
4. (eventueel, want minder dwingend:) het garnizoen e.d.¹⁰

En dat alles vond plaats binnen een beperkte ruimte, zelfs toen er meer ruimte beschikbaar was (1920-1950). Deze combinatie is op zich al uniek te noemen. De geschiedenis van Leiden is er tevens één van een gestage ontwikkeling van een in 1800 nog steeds belangrijke (en relatief grote) stad tot een anno 2014 op zich middelgrote provinciestad.¹¹

Uiteraard stopt de ontwikkeling niet in 2014, maar opvallend is dat zich sinds het eind van de jaren zestig een metamorfose heeft voltrokken. Van de tot halverwege de 20ste eeuw bepalende factoren resteren nog slechts de universiteit en het gebrek aan ruimte. Verder is het karakter van de stad ingrijpend veranderd, zij het met behoud en herstel van de historische binnenstad.

1815 -CA. 1895: INDUSTRIALISATIE

Leiden herstelde zich langzaam maar zeker van de neergang van de 18^e eeuw met een dieptepunt aan het begin van de 19de eeuw. De industrialisatie voltrok zich in Leiden vroeger dan elders in Nederland: vóór 1850 is het overgrote deel van de textiel al overgegaan op stoomkracht. De gasfabriek was de eerste gemeentelijke van Nederland (1848). Vooral in de tweede helft van de eeuw ontwikkelde zich een zeer gediversifieerde industrie (naast textiel metaal, voeding- en genotmiddelen, grafische nijverheid). Leiden werd een diverse fabrieksstad.

Na 1850 versterkte de eeuwenoude centrumfunctie zich eveneens. De handels- en warenmarkten breidden zich uit (veemarkt, groenteveiling etc.). Dat stimuleerde ook andere dienstverlening, verkeer, horeca etc., plus het nieuwe, opkomende winkelwezen.

De hoogleraren van de universiteit speelden in de 19^e eeuw meer dan vroeger een rol in het maatschappelijk leven van de stad, maar na 1860 zat de universiteit ook wetenschappelijk in de lift. De eerste investeringen legden de basis voor de zich aankondigende nieuwe bloei.

Zo'n twee derde van de stedelijke bevolking bestond uit armen en arbeiders. Zij kregen te maken met nieuwe, industriële relaties. De armoede was rond 1850 aanzienlijk, werd daarna weliswaar minder, maar velen deelden nauwelijks in de inkomensstijging. Van een arbeidersbeweging of arbeidersstrijd was echter niet of nauwelijks sprake. Volksverheffing en filantropie domineerden, samen met de sinds 1850 opkomende vormen van verzuiling. Leiden kende wel belangrijke en bijzondere (onderscheidende) hervormende initiatieven uit de burgerij ('t Nut in Leiden, woningbouw NH Diaconie, Leids Adres, Volkshuis, Werkmanswoningen/Eigen Haard). Hervorming was er ook op hygiënisch gebied, als reactie op de cholera.

Alle ontwikkeling speelde zich in beginsel binnen de singels af. Vanaf 1850 en vooral na 1880 was er sprake van enige, vaak chaotische overloopbebouwing buiten de singels, die zich mengde met de agrarische bebouwing (groente- en bloemeteelt, blekerijen). Leiden heeft geen echte 19de eeuwse ring om de oude stad, zoals die er elders wel is.¹² Alle (belangrijke) ontwikkelingen vonden plaats binnen de singels, onder meer op open plekken als de stadswallen en de 'ruïne' van de buskruitramp. Meer

¹⁰ Even geen plaats in het verdere verhaal van dit bijna vergeten facet van de Leidse geschiedenis. Vergeet niet, op het hoogtepunt waren er zo'n 1000 militairen en militair burgerpersoneel gelegerd of werkzaam in Leiden! Weg half jaren zeventig.

¹¹ De stedelijke agglomeratie waar Leiden het centrum van is, is echter de vijfde van Nederland!

¹² Wat er het meest op leek was de Stationsbuurt (deels Oegstgeest), maar die is getroffen door een bombardement en afgebroken. Vreewijk was anno 1896 nog nauwelijks voor de helft bebouwd.

welgestelden zochten in toenemende mate een woonplaats in de buurgemeenten.

1895 -1940: BLOEI

Na de Lange Depressie van de jaren 70 en 80 van de 19de eeuw kwam de Leidse nijverheid volop tot bloei en hetzelfde geldt voor de handels- en warenmarkten (grote uitbreidingen veemarktterrein), het winkelwezen en het uitgaansleven. Ook de universiteit ging een nieuwe periode van internationale bloei in, vooral in de natuurwetenschappen. De bedrijven en markten waren regionaal en landelijk gerenommeerd, de universiteit was echter bijzonder op wereldniveau.

De Eerste Wereldoorlog was in deze bloeiperiode nauwelijks een onderbreking, al leidde deze tijdelijk tot grote armoede onder de bevolking. Dat laatste veranderde door de mede door revolutiedreiging ingegeven hervormingen. De Grote Depressie van de jaren 30 van de 20ste eeuw bracht weliswaar nieuwe werkloosheid en armoede, de toestand bleef beter dan ze een halve eeuw eerder (of tijdens de Eerste Wereldoorlog) was geweest.

De verschillende hervormingstendensen uit de vorige periode sloegen neer in meer directe overheidsbetrokkenheid op velerlei terreinen, zowel via plaatselijke instellingen en gemeentelijke diensten als door landelijk ingevoerde wet- en regelgeving. Daarvan had de Woningwet van 1901 tastbare gevolgen voor de planmatige stadsuitbreiding (uitbreidingsplannen 1907, 1933) en voor de sociale woningbouw, die uiteindelijk vanaf 1917 goed van de grond komt. De arbeiderstuinwijk deed z'n intrede, naast de villaparken voor gegoeden. Uit dezelfde gedachte volgde de realisatie van een Volkspark (eerst Kooipark, later de Leidse Hout).

De Leidse arbeiders organiseerden zich nu steeds meer doeltreffend, maar relatief laat. Kreeg het socialisme in Leiden vóór 1895 geen voet aan de grond, vanaf 1900 werd zij een zeer sterke stroming. Landelijk stonden de Leidse socialistische partijen als vrij ethisch of radicaal te boek. In de jaren 30 traden zij toe tot het stadsbestuur; na de Tweede Wereldoorlog zouden ze dat lang domineren, zoals in zoveel fabriekssteden.

De annexaties van 1896 en 1920 gaven Leiden een ruimer jasje. De ontwikkeling van uitbreidingslocaties werd na een chaotische start steeds planmatiger ingevuld. De ruimte van de uitbreiding van 1896 werd vooral benut voor woningbouw. In de geannexeerde gebieden van 1920 werd echter niet veel gebouwd vóór 1945. In delen van dit laatste gebied (Waard/Wardeiland, bij de Vliet) had zich voordien al meest zwaardere, van water afhankelijke (Leidse) nijverheid gevestigd, vooral metaal. De rest van de industrie bleef in de oude historische binnenstad, een opvallend en ten opzichte van veel andere steden afwijkend fenomeen.

De universiteit benutte wel de nieuwe ruimte, eerst in Vreewijk, later en meer uitgebreid achter het station, bij het nieuwe Academisch Ziekenhuis. Het laatste was een ambitieus project.

1945 -1975/80: STAGNATIE EN VERVAL

Wat landelijk de Wederopbouw heet, was in Leiden eigenlijk een periode van stagnatie en uiteindelijk verval, zeker wanneer we dit sociaaleconomisch bekijken, of met betrekking tot de universiteit. Wel nam het bebouwde oppervlak gigantisch toe.

De traditionele textielindustrie en de conservenindustrie werden geleidelijk minder, grote drukkerijen vertrokken. De metaal heeft het langer volgehouden, maar de ontwikkeling stagneerde vanaf de jaren 60 en tegen 1980 was de neergang onontkoombaar. Door allerlei ontwikkelingen -veranderingen in de vervoersinfrastructuur, groei van de buurgemeenten, de achteruitgang van de binnenstad en sociale verpaupering van de stad zelf, veranderingen in de handelsmarkten- werd de centrumfunctie van Leiden minder, met alle gevolgen van dien. De universiteit verloor gaandeweg de vooraanstaande positie.

Geld had het stadsbestuur niet, omdat kapitaalkrachtige burgers (weer) buiten de gemeentegrenzen gingen wonen: de sociale tegenstelling tussen 'de stad' en de 'suburbia' was in Leiden groter dan elders in Nederland en strekte zich uit over verschillende gemeenten, niet erbinnen.

De stad kwam in een vicieuze cirkel. Zoals men in Den Haag zei (1970): "alle steden hebben problemen, maar Leiden heeft ze allemaal".

Er werd wel volop gebouwd, net als overal in Nederland. Woningnood was immers volksvijand nummer één. De bouw van grote nieuwe wijken werd zeer planmatig aangepakt, in eerste instantie volgens de lijnen van de vooroorlogse plannen, later volgens nieuwe. Vrijwel alle ruimte werd gebruikt voor woningbouw, met een stevige nadruk op de minder draagkrachtige groepen. Veel was van boven opgelegd -met een nadruk op efficiënt en goedkoop: hoog- en systeembouw- al probeerde Leiden wel ruimte te vinden voor een eigen inbreng (Zuidwest: voorbeeldplan). Eind jaren 50 waren alle uitbreidingsgebieden die in 1920 aan Leiden waren toegekend vrijwel volgebouwd – met name Zuidwest, Noord en rond het Rijn-Schiekanaal. Er volgde een nieuwe stadsuitbreiding in 1966, volgebouwd met de Hoge Mors en de Merenwijk. De bouw van de Stevenshof volgde in 1982. Langs de A4 werd een deel gevuld met recreatie en bedrijven.

Er werden grootse plannen ontwikkeld om Leiden op te stoten in de vaart der volkeren. Er was geen geld om deze allemaal direct uit te voeren. Was dat overigens wel gebeurd, dan was de helft van de monumentale binnenstad aangetast. In de binnenstad verpauperden echter de resterende volkswijken, wat de grootste "herstructurering" in de binnenstad betekende sinds de Kruitramp: de sloop van het gebied Herengracht/Zijlsingel, in combinatie met de neergang van de industrie langs de singels in dat gebied.

1975/80 -HEDEN: METAMORFOSE

Vanaf het midden van de jaren 70 voltrok zich het definitieve eind van fabrieksstad Leiden. Was de traditionele industrie rond 1970 nog overal te vinden, in 1990 was daar niets meer van over. Sociaal gezien raakte de stad op een nieuw dieptepunt in het midden van de jaren 80, om tien jaar later te kunnen vaststellen dat Leiden zich wonderbaarlijk hersteld had. Was de werkloosheid in de Sleutelstad in 1985 nog (ruim) boven het landelijk gemiddelde, in 1995 was ze beneden dat landelijk gemiddelde! Mensen verdienen tegenwoordig hun boterham in de dienstverlening (vooral onderwijs en gezondheidszorg), in *high tech* industrie (Biosciencepark, sinds 1984) en creatieve beroepen. Het opleidingsniveau is ineens bijzonder hoog en een meerderheid verdient ruim boven modaal. Wellicht is hier sprake van een omdraaiing van vroeger wat betreft verhuisbewegingen: veel 'geboren Leidenaars' wonen nu in nieuwbouwwijken in de buurgemeenten, terwijl veelverdieners graag in de opgeknapte binnenstad wonen. Sinds eind jaren zeventig, begin jaren tachtig bouwt Leiden ook bewust meer voor middengroepen en welgestelden.

Deze - tot op heden - succesvolle metamorfose van Leiden van fabrieksstad tot creatieve stad, van arbeidersstad tot middenklassegemeente, is uitzonderlijk te noemen.

De metamorfose heeft zich ook zichtbaar voltrokken in de stedelijke bebouwing zelf. Via de stadsvernieuwing (vanaf 1976) zijn enerzijds de historische binnenstad, anderzijds de sociale woningen buiten de singels opgeknapt. Dit ging overigens gepaard met - ook in landelijk perspectief - zeer uitgebreide en soms felle bewonersacties.

Een duidelijke breuk in de aanpak van de stad was dat men afstand nam van de ingrijpende, grootschalige plannen van de jaren 50 en 60 van de 20ste eeuw, die vooral ten dienste stonden van een soepele geleiding van het autoverkeer. Sinds het begin van de 21^e eeuw is echter wel weer sprake van grotere ingrepen in het stedelijk weefsel in de zogenaamde stedelijke herstructurering. Door verzet uit de bevolking gingen echter plannen voor een Rijn-Gouwe-lijn en een ringweg Oost niet door. Wel verscheen her en der hoogbouw, onder meer rond de spoorstations en op verschillende aantrekkelijke plekken.